

8. Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В. Зеньковского: личность и факторы ее формирования : дис. ... канд. пед. наук. – Саранск, 1998. – 195 с.
9. Зеньковский В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии. – Париж, 1934. – 256 с.
10. Зеньковский В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М. : Школа – Пресс, 1996. – 272 с.
11. Верховский С. Отец В. Зеньковский // Новый журнал. – 1962. – № 70. – С. 271-285.
12. Зеньковский В. Новый этап // Вестник РСХД. – 1935. – № 2. – С. 14-15.
13. Князев А. Отец Василий Зеньковский // Вестник РСХД. – 1962. – № 66-67. – С. 15-19.

А н н о т а ц и я

В статті розглядаються питання вивчення історії православної церкви, в частині освітаються особливості її положення в еміграції (Франція) (20–50-е гг. XX в.) на почві дослідження ролі і міста В. Зеньковського (1881–1962 гг.) в діяльності Богословського православного інституту імені С. Радонежського в Парижі.

Ключевые слова: православная церковь, эмиграция, богословская мысль, наука.

A n n o t a t i o n

This article discusses the study of the history of the Orthodox Church, in particular, highlights the peculiarities of its situation in exile (France) (20–50-ies. XX cent.) on the basis of studies of the role and place of V. Zenkovsky (1881–1962) in the activity Orthodox Theological Institute of S. Radonezhskogo in Paris.

Key words: orthodox church, theological idea, emigration, science.

Даниленко О. В.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УСРР З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ В РОКИ НЕПУ

Стаття присвячена особливостям зовнішньоекономічних відносин УСРР з європейськими країнами у роки непу.

Ключові слова: зовнішня торгівля, неп, промисловість, промислова сировина, експорт, УСРР.

Історія розвитку зовнішньої торгівлі УСРР у роки непу є актуальним напрямком науково-історичних досліджень, враховуючи сучасні євроінтеграційні процеси, і в той же час – існуючі прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики фактично уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, оскільки архівні документи були під забороною, а офіційна статистика обмежувалася загальними цифрами про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла вченим конструювати економічні моделі відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед іншими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів того часу (“Народное хозяйство Украины”, “Плановое хозяйство”, “Торговля Украины с Востоком”, “Хозяйство

України”), бібліографічні огляди та рецензії на іноземні праці з економіки. У 1926 р. вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східну Торгову Палату [1]. Того ж року видано перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [2]. Книги О. Попова і А. Альтермана [3] розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, порівнюючи його з довоєнним вивозом. Також хлібного експорту торкалися М. Жирмунський і М. Огановський, статті яких публікувались у журналі “Экономическое обозрение” у 1928 р. [4]. Вивчаючи матеріали митної статистики та окремих державних органів, перспективи українського експорту та імпорту досліджували О. Новська, М. Демченко [5]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту українського лісу висвітлив М. Айнгорн [6], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу розкривали А. Кактиня, Л. Хейфец [7]. Траплялися статті, які стосувалися критики “буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі” [8], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішньоекономічні відносини, починаючи з їх перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак – до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку, про промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була заборонена цензурою, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР. Існувала ще одна обставина, яка унеможлилювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно, без посередників, займатися зовнішньою торгівлею. Публікувались тематичні збірники документів, які стосувалися дипломатичних стосунків УСРР до 1923 р. [9], але в збірниках документів про індустріалізацію та розвиток промисловості, які укладалися радянськими архівістами та істориками [10], майже відсутні документи і матеріали про експорт та імпорт промислової продукції.

Отримавши доступ до архівних джерел і позбувшись стереотипів минулого, сучасна українська та зарубіжна історіографія все частіше звертається до вивчення зовнішньоторговельних відносин радянської держави з “капіталістичним оточенням”. Наприклад, українська дослідниця Н. В. Кривець вивчає економічний аспект стосунків з Німеччиною [11]. Російські історики виокремлюють проблему перебування іноземців в радянській Росії у 1920–30-х рр., але розглядають її в контексті методології дослідження джерел [12]. Монографія Л. М. Лютова стосувалася розвитку державної промисловості в роки непу [13]. Для історіографії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. притаманна деідеологізація науки і концентрація на соціально-політичних фактах, подіях і явищах радянської історії. Хоча міжнародні економічні зв'язки, які недостатньо досліджувалися протягом попередніх років, не стали пріоритетними і тепер. Відлякує учених не історично-економічна сторона справи, а насамперед певна історіографічна інерція та відсутність методики соціально-економічного підходу до цієї міждисциплінарної проблематики.

Дослідження промислового експорту України до європейських країн можна висвітлювати в контексті економічної науки, але буде втрачено можливість з'ясування фізичної присутності і реального впливу української промисловості на міжнародних ринках. Товари маркувалися, проходили через митниці кількох країн, потрапляли до роздрібною торгівлі, і для західних підприємств були своєрідною візитною карткою продукції Донбасу, Нікополя, Кривого Рогу. Соціально-економічний аспект експорту, на

моє переконання, передбачає виявлення потенційних можливостей тієї чи іншої галузі, її реальну, а не “доцільно-вимушену” товарність. Промисловий експорт – це ключ для розуміння справжнього стану основних галузей народного господарства, економічний сигнал про їхню виробничу потужність.

Метою даного дослідження є не теоретично-економічна складова зовнішньої торгівлі з її цінovими індексами та фінансово-валютними тонкощами, а передусім товарно-промислове представництво України в Європі, географія його поширення, міжнародні торговельні контакти УСРР у період непу.

Початок 20-х рр. ХХ ст. виявився несприятливим для зовнішньої торгівлі Української СРР, оскільки промисловість була зруйнована, а радянська держава не мала міжнародних торговельних угод. Для конструктивної та прибуткової зовнішньої торгівлі бракувало наявної сировини, транспорту, валютних кредитів, відповідного законодавства. До загальної економічної руїни долучилася загрозлива посуха у південних районах УСРР, що призвело до голоду 1921–1922 рр. та згорання експортних перспектив.

Водночас, нова економічна політика, проголошена у 1921 р., “оживила” радянську Україну. Поступово ліквідовувалися дефіцит, “підпільна торгівля”, “тіньова економіка”. В оренду організаціям, приватним особам було здано понад 5 тис. підприємств. Було зроблено спроби залучити іноземний капітал. Ряд державних підприємств були передані в оренду зарубіжним підприємцям. Утворювалися змішані підприємства із залученням коштів радянської держави та іноземних фірм. Все це підсилювало зовнішньоторгівельні можливості і спрямування економіки України.

Товарний експорт України 1921–1922 рр. був спорадичним. П'ять перших пароплавів, які покинули південні порти, спрямували до Лондона, Гамбурга, Константинополя, Генуї, а залізницею товари були направлені до Риги і Праги [14]. Вони були завантажені переважно сільськогосподарською сировиною – так званим “нехлібним експортом” (вовна, кінський волос, прядиво, шерсть, шкіра). Звіт Української експортно-імпоротної контори (Укрзовнішдержторгу) за жовтень-грудень 1922 р. доводить, що цей “товарний контингент” становив у 1921–1922 рр. дві третини сировинного експорту України [15]. Його заготівлями займався Наркомпрод, а з другої половини 1921 р. Наркомату зовнішньої торгівлі було дозволено самостійно формувати експортні товарні фонди. Відбувався експорт промисловини: в Італію – 50190 пудів вугілля, в Німеччину – 439200 пудів залізної руди, в Румунію – 5000 пудів каустичної соди та 17684 пудів залізної руди, в Туреччину – лісоматеріали [16]. Це були пробні партії українського промислового експорту.

Для з'ясування загального зовнішнього товарообігу України у 1923–1926 рр., тобто періоду відносної стабілізації непівської економіки, звернемось до статистичних даних, поданих на сторінках журналу “Хозяйство Украины”. Вони репрезентативні і подані в абсолютних, а не у відносних величинах. Сума середньомісячного експорту у 1923/24 р. становила 6,3, у 1924/25 р. – 5,4 млн. крб. Починаючи з другого кварталу 1924/25 р. український зовнішній торговельний баланс змінився і імпорт почав переважати експорт [17]. Україна вивезла на європейські ринки у 1923/24 р. товарів на 75,8 млн., а завезла – на 11 млн. крб., у 1924/25 р. експорт становив 65,1 млн., імпорт – 78,4 млн. крб. [18]. Експорт обслуговував імпорт, тобто здобував валюту для імпорту, але спостерігався кредитний дефіцит. У липні 1927 р. експорт України досяг 63 млн., імпорт – 93 млн. крб., демонструючи технологічну залежність радянської економіки від західного світу.

Зовнішня торгівля України, на переконання заступника наркомторга УСРР П. І. Коломойцева, була однією з найвідсталіших галузей, якщо порівнювати показники її

розвитку з довоєнним періодом. Порівняно з 1909–1911 рр. промисловий експорт України, враховуючи переробну галузь, становив у 1923/24 р. 9,4%, у 1924/25 р. – 33,7%, у 1925/26 р. – 44,6%, у 1926/27 р. – 54% довоєнного рівня [19]. Необхідно зазначити, що товарність основних галузей народного господарства у 1924/25 р. не перевищувала 63% її показника у 1913 р. [20], отже експорт був вимушеним. Державні фінансово-господарські установи прагнули досягнути активного балансу зовнішньоторгового обороту, тобто перевищення експорту над імпортом, сподіваючись на отримання від Заходу кредитів на імпорт європейського обладнання для радянської промисловості.

Довоєнні показники, якими користувалися аналітики і учасники зовнішньої торгівлі 1920-х рр., не є об'єктивним та цілком вичерпним критерієм її ефективності. Загальні показники товарообігу зростали, отже відбувалося стрімке відродження обсягів торгівлі в умовах катастрофічного цінового і товарного дисбалансу двох ключових галузей народного господарства – промисловості та сільського господарства. Загальна сума вивозу товарів за межі СРСР у 1922/23 р. становила 211, у 1923/24 р. – 523, у 1924/25 р. – 568 млн. крб., у 1925/26 р. – понад 1 млрд. крб. [21]. Доля українського експорту в загальносоюзному, якщо брати вартісні щорічні показники вивозу товарів, була незначною. В той же час важливо наголосити, що промислова продукція союзних синдикатів і трестів (“Донвугілля”, “Коксобензол”, “Південмашбудтрест”, “Південрудтрест”, “Південсталь” та ін.) вироблялася в Україні, але зараховувалася до зовнішньоторговельного балансу СРСР.

Структура експорту УСРР та СРСР була ідентичною, тобто переважала продукція сільського господарства, а не промисловості. Зовнішня торгівля радянської держави була орієнтована на максимальну мобілізацію валютних ресурсів для забезпечення обсягів і темпів індустріалізації промисловості. Так, у 1925/26 р., промисловий експорт становив 35,8% його загальної суми в СРСР, а в УСРР – 29,2% [22]. Темпи відбудови сільського господарства та промисловості суттєво відрізнялися, але формування перспектив зовнішньоторговельного обороту УСРР переважно за рахунок експорту сільськогосподарської продукції свідчило про її виняткову залежність від союзних органів влади. Виокремлення сільського господарства в якості основного постачальника експортної сировини та продукції вимагало від держави не його масової колективізації, а передусім інтенсифікації самого виробництва за рахунок матеріально-технічного озброєння переробної галузі, тому що місцева промисловість виявилася неконкурентоздатною з європейськими стандартами експортованої продукції.

Існувала серйозна проблема індустріалізації самої промислової інфраструктури України, яка забезпечувала експорт. Модерне устаткування для неї можна було придбати на Заході, тому з середини 1923/24 р. зростає питома вага імпорту різного обладнання тощо.

Збільшення сумарного обсягу українського експорту означало колосальне навантаження на сільськогосподарську галузь. Високі заготівельні ціни, діяльність на внутрішньому ринку України союзних та республіканських експортно-заготівельних організацій, диспропорції цін внутрішнього і зовнішнього ринків, нетотожність якості української та західної продукції, її тарово-рекламного оформлення не могли компенсувати незамерзаючих південних портів, оскільки вивіз залежав від реальних економічно-господарських можливостей аграрного сектору України, від митних тарифів, які встановлювали союзні відомства, від морського торгового флоту, зосередженого в адміністративно-функціональних рамках “Совторгфлоту”. Зовнішня торгівля України відбувалася через Торгпредства СРСР та систему Уповноваженого Наркомату зовнішньої

торгівлі СРСР, які регулювали український експорт, встановлюючи його квоти шляхом ліцензування вивозу та ввозу товарів, формуючи експортний фонд. Будучи повноправними “господарями”, вони вибудовували баланс зовнішнього товарообігу України, орієнтований на домінантне становище імпорту: у 1926/26 р. він становив 42%, а в 1929/30 р. мав скласти 62,5% загальної суми обігу [23].

Південні порти України приймали іноземні кораблі, які заходили з пасажирами та вантажем. Так, протягом 1921 р. до Одеси прибуло 53, до Миколаєва – 3, до Севастополя – 136, до Ялти – 54, Феодосії – 60, Маріуполя – 1 судно, а загалом з 307 мореходних одиниць [24]. Їхня тонажність та кількість свідчили про початок морської торгівлі, про перші партії “заморських” товарів, які прибували в Україну, а в протилежному напрямку завантажувалися залізною чи марганцевою рудами, сировиною, хлібними культурами.

19 квітня 1922 р. на засіданні Української Економічної Народи при РНК УСРР відбулася передача південних портів в адміністративно-організаційне підпорядкування УповНаркомзовнішторгу (УпНКЗТ) [25]. Уряд УСРР мав звертатися до уповноваженого з проханням про перевезення того чи іншого товару закордон. Проходження українського експорту відбувалося через чотири зовнішніх митниці (Одеську, Кривинську (на кордоні з Польщею), Миколаївську та Маріупольську) та внутрішню Харківську. На початку 1920-х рр., якщо взяти за 100% весь експорт, через митниці було спрямовано до Німеччини 56,9%, до Туреччини – 24%, до Польщі – 10,7%, до Італії – 8,3%, до Латвії – 0,1% загального вивозу українських товарів [26]. Порти (Одеський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський), за підрахунками тодішніх фахівців, виявилися рентабельними підприємствами, тобто існували коштом фрахту та надання інших транспортних послуг. До 1922 р. південні порти відставали за показниками вантажних перевезень порівняно з Балтикою: у 1921 р. через порти Балтійського моря було вивезено 26,3 млн., а через азовсько-чорноморські – 6,5 млн. пудів вантажів, протягом 1922 р. – відповідно 75,2 та 44,4 млн. пудів, за 9 місяців 1923 р. – 44 млн. через Балтику, 70 млн. пудів через південні порти [27]. Географічне становище України дозволяло їй максимально ефективно поєднувати морський та залізничний види транспорту для здійснення зовнішньої торгівлі.

Питома вага українського товарообігу з європейськими країнами в СРСР була доволі суттєвою. Так, з Чехословаччиною вона становила 75%, з Австрією – більше половини, з Польщею – майже половину, з Італією – п'яту частину взаємного експорту [28]. До Англії протягом першої половини 1925 р. було спрямовано 39% обсягу радянського експорту [29].

Українським промисловим експортом займалися союзні трести (“Донвугілля”, “Південсталь”, “Південрудтрест” та інші), НКЗТ СРСР, українські республіканські трести через Торгпредства СРСР, Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі (Вакоп), Українська державна контора по експорту та імпорту (Держторг УСРР, Укрдержторг).

Звіти Укрдержторгу та його документи і матеріали є цінним джерелом для з'ясування обсягу та географії зовнішньоторгового обороту України. Доля експорту Укрдержторгу вирізнялася відсотковими пропорціями, зумовленими різними причинами, навіть політичними обставинами. Наприклад, експорт Укрдержторгу розподілявся таким чином: у 1925/26 р. на Англію припадало 36% його вартості, у 1926/27 р. – 17,4%, у 1927/28 р. – 10,3% товарообігу з нею; з Німеччиною річна динаміка мала цілком позитивну для обох країн тенденцію зростання – від 10,7% у 1925/26 р., 16,6% – у 1926/27 р. до 31,4% у 1927/28 р. [30]. Україна в особі Укрдержторгу втратила значну частину англійського ринку, особливо сільськогосподарського, через загострення радянсько-англійських політичних

відносин у 1926 р., до яких українська сторона не була причетна. Це стосується також торгівлі України з Францією. Якщо у 1925/26 р. Укрдержторг спрямовував до Франції 6,1% експорту, то наступного господарського року – майже 22%, але через конфлікти довкола відкликання радянського дипломата Х.Г. Раковського з цієї країни, вивіз України у 1927/28 р. становив лише 5,6% [31]. Протягом трьох років збільшився експорт Укрдержторгу до Австрії (з 3% до 8%), до Польщі (з 2,8% до 11%), до Туреччини (з 4,8% до 9,4%), до Греції (з 0,2% до 2,4%), але зменшився до Латвії (з 11,3% до 1,2%), тому що вона перестала бути важливим транзитером українських товарів, якою була протягом першої половини 1920-х рр. Загалом номенклатура експортних товарів Укрдержторгу постійно збільшувалася. У 1922/23 р. вона мала 23 назви товарів, у 1924/25 р. – 43, у 1926/27 р. – 91, у 1928/29 – 139 назв, а експортна новизна становила наприкінці 1920-х рр. майже третину реалізованих за кордоном товарів. До них належали різні металовироби, бензол, смоли, кам'яне вугілля, динаміт, сульфат амонію, сольвент нафти, продукція харчосмакової переробної промисловості. Нехлібний експорт збільшився з 52 млн. крб. у 1926/27 р. до 70 млн. крб. у 1927/28 р. [32]. Відомча статистика ВРНГ УСРР про експорт Укрдержторгу свідчить про його вагоме місце в зовнішній торгівлі, хоча у 1925/26 р. від цієї державної контори вилучили низку потужних експортерів, особливо серед кооперативних установ. Промисловий експорт Укрдержторгу становив у 1926/27 р. 24,4%, у 1927/28 р. – 28,3% загальноукраїнського вивозу, а в його власному зовнішньоторговельному балансі промислові товари склали у 1926/27 р. більше половини. Укрдержторг мав у жовтні 1928 р. 1,4 млн. крб. іноземного кредиту, що становило 14,1% суми власного капіталу [33], а загалом експортні операції цієї державної контори мали комісійний характер, тобто залежали від обсягів реалізації, а не оптового разового збуту, тому були дуже витратними, але вони стосувалися її внутрішніх справ.

Українським промисловим експортом, крім вищезгаданих суб'єктів зовнішньої торгівлі, займалася Українська контора акціонерного товариства “Промекспорт”, центральне правління якого перебувало в Москві. Основна функція цієї контори полягала в експорті промислових товарів на комісійних началах, а також вивіз власних товарів високої ліквідності. Центральні трести також мали свої представництва за кордоном. Наприклад, в Німеччині діяло представництво Південнорудного тресту (ПРТ). Експорт українських залізної та марганцевої руд не був визначальним на зовнішньому ринку, але їх металургійна і сировинна цінність для економіки України засвідчували факт вивозу “другого” хліба країни. Це була своєрідна важка артилерія українського експорту, тому що відвантажувалася стратегічна сировина, яка не вирощувалася, а мала незворотну тенденцію. Відновлення вивозу, перерваного війною 1914–1918 рр., розпочалося у травні 1921 р., коли пароплавом до Англії було відправлено пробну партію марганцевої руди (2844 тони) [34]. Обсяги експорту руди, незважаючи на збитковість (32 крб. на тоні), зростали. Так, у 1924/25 р. вивезли 8,8 млн. залізної та 5,6 млн. пудів марганцевої, а наступного року – 15 млн. залізної та 19,2 млн. пудів марганцевої руди [35].

Споживачами криворізької залізної та нікопольської марганцевої руд були провідні промислові підприємства європейських країн. Першу значущу угоду було укладено 14 січня 1925 р. між ПРТ та акціонерним товариством “Равок і Грюнфельд” на поставку 100 тис. тон залізної та 250 тис. марганцевої руди, а другу – 22 лютого 1925 р. на 400 тис. марганцевої та 750 тис. тон залізної руди терміном до 1 жовтня 1927 р. [36] Архівні документи свідчать, що протягом 1921–1928 рр. з України було вивезено 592515 тон марганцевої руди першого сорту на 3,1 млн. ф. стерлінгів (ф. ст.), другого сорту лише

протягом 1924–1927 рр. 240483 тон на 381706 ф. ст., а залізної руди – 1,2 млн. тон на суму 1,3 млн. ф. ст. [37]. Їх споживачами були 90 заводів в країнах Європи. Загалом протягом перших чотирьох років, тобто від січня 1925 р., 75% вивозу українських руд припадало на підприємства Німеччини та Італії. Основними імпортерами української залізної руди протягом 1921–1928 рр. були наступні країни: Польща – 612858, Чехословаччина – 254865, Німеччина – 210928, Італія – 83326, Англія – 22821 тон, а решта країн – не більше 10 тис. тон [38].

Марганцева руда також користувалася попитом на європейських ринках. Середньорічний вивіз руди першого сорту розподілявся так: у 1920/21 р. – 2844, у 1921/22 р. – 24254, у 1923/24 р. – 16006, у 1924/25 р. – 108949, у 1925/26 р. – 119845, у 1926/27 р. – 126523, у 1927/28 р. – 146984 тони, а загальний вивіз за 8 років складав 844403 тони, з них до Німеччини – 30,1%, до Люксембургу – 20,6%, до Польщі – 15,6%, до Франції – 15,5%, до Італії – 11,5%, тобто разом ці країни споживали близько 94% марганцевої руди з України [39].

Доставка залізної та марганцевої руд відбувалася морем та залізницею. За 8 років від причалів Миколаївського порту курсували 48 пароплавів, які перевезли 226223 тони залізної та 638616 тон марганцевої руди. Залізницею було вивезено 81,2% тонажу залізної та 24,3% марганцевої руди. Польща отримувала залізницею близько 63% українського експорту цієї сировини [40]. Підсумовуючи 16 листопада 1927 р. результати українського експорту за 1926/27 р., П. І. Коломойцев підкреслив значну збитковість промекспорту, виділивши друге місце для продукції гірничої промисловості (залізна і марганцева руди, вугілля, антрацит, сіль, каолін) [41].

Наприкінці 1920-х рр. експорт руди з України, незважаючи на його загальну збитковість, продовжувався. Так, за березень 1929 р. вдалося отримати від її продажу 103562 ф. ст., що становило 978661 крб., з них в Україну переказали 66510 ф. ст., тобто 628528 крб., а за травень виручка становила 110645 ф. ст. [42]. Економічна криза вплинула на традиційних споживачів української руди, тому відбулася певна ротація, внаслідок якої основними її імпортерами наприкінці 20-х рр. ХХ ст. стали Польща та Німеччина. В умовах кризи американські заводи покривали за рахунок української марганцевої руди 45-50% власної потреби, в Німеччині – 60%, в Люксембурзі – 80-90%, в Італії – 90-100%, в Польщі – 75-80%, в Бельгії – 25%, у Франції – 20%. Вони споживали нікопольську марганцеву руду, вивіз якої становив у 1929/30 р. понад 1 млн. тон на загальну суму 2,3 млн. ф. ст. [43]. Валова продукція залізорудної промисловості в УСРР, за даними ЦСУ СРСР, у 1925/26 р. становила 12,7 млн., у 1926/27 р. – 19,1 млн., у 1927/28 р. – 27 млн. крб. [44]. Експортний план залізної та марганцевої руд у 1929/30 р. був розрахований на отримання 31 млн. крб. (це 3,1 млн. ф. ст.), тобто покривав загальну вартість валової продукції залізорудної промисловості УСРР попереднього року, а вдалося експортувати на 26,3 млн. крб. [45], що збігалось з її валовою продукцією.

Виробництво чавуну, сталі, прокату, яке щороку зростало в Україні, спрямовувалося переважно на забезпечення внутрішніх потреб, тому не належало до основної номенклатури зовнішньої торгівлі. Якщо південна металургія у 1921/22 р. дала 78300 тон чавуну, то у 1925/26 р. – 1,5 млн. тон, а у 1927/28 р. – 2,3 млн. тон, а його товарна частина становила у 1923/24 р. 63 млн. крб., у 1926/27 р. – 270,1 млн. крб. [46]. Сталі у 1923/24 р. виплавляли 389,3 тис. тон, у 1924/25 р. – 857 тон, але реалізація продукції важкої промисловості була незначною – 427156 тис. крб. протягом 1923-1924 рр. [47] Вона мала внутрішнього споживача, а західноєвропейські ринки були достатньо конкурентними і

забезпеченими власною металургійною продукцією. Західна та Центрально-Східна Європа виявляла інтерес до промислової сировини, а не до готової продукції важкої промисловості СРСР. Соціалістична промисловість не мала належного обладнання для виготовлення якісної продукції металообробної індустрії, яку можна було виставляти для експорту.

Для промисловості європейських країн, яка відбудовувалася та переоснащувалася після війни, важливо було мати дешеву сировину, енергетичне паливо для металургії. Таким виявилось українське вугілля. Видобуток вугілля на Донбасі, незважаючи на скорочення кількості шахт протягом 1921–1927 рр. (з 954 до 480), загалом зростає: за підрахунками С. Мінаєва, видобуток вугілля в Україні у 1925/26 р. становив 17,8 млн. тон, у 1926/27 р. – 22,2 млн. тон, а залізної руди зріс з 2,3 млн. у 1925/26 р. до 3,5 млн. тон у 1926/27 р., марганцевої – відповідно 469 тис. тон кожного року [48]. Отже, судячи з їх видобутку, товарна експортна частина залізної руди становила близько третини, а марганцева вивозилася повністю, навіть доводилося довозити її з інших регіонів СРСР.

Відвантаження українського вугілля до європейських країн розпочалося пробними партіями у 1921–1922 р., але в мізерних долях. Організований експорт припадає на середину 20-х рр. ХХ ст. До війни вивозили 194 тис. тон, а в 1924/25 р. відправили 224 тис. тон разом з антрацитом [49]. Основними імпортерами українського вугілля та антрациту були Італія, країни Близького Сходу, частково Польща, Австрія та Франція (лише антрациту).

Енергетична сировина виявилася дуже збитковою – втрачалось близько 2 крб. на тону антрациту та 5 крб. на тону вугілля, що було викликано високою собівартістю його видобутку, вартістю фрахту транспорту, митними зборами. Тому Центральна нарада по сприянню експорту, яка відбулася під головуванням В. Я. Чубаря 20 лютого 1928 р., призупинила відвантаження вугілля до з'ясування трестом “Донвугілля” його попиту на близькосхідних ринках [50]. Значна частина вугілля була відправлена до радянських республік. Річні звіти тресту “Донвугілля” кінця 1920-х рр. свідчать про форсування обсягів вивозу вугілля та антрациту, видобуток яких збільшився. Європейські промислові кола створювали концерни, синдикати, які виявляли економічний інтерес до дешевого українського палива. Із 475454 тон, експортованих Україною протягом 1928/29 р., припало: на Італію – 130470, Грецію – 133772, Туреччину – 98095, Єгипет – 37809, а решта країн спожили 110 тис. тон українського вугілля. Географія експорту українського антрациту була ширшою порівняно з вугіллям: серед імпортерів – Франція (74139 тон), Швеція та Фінляндія (разом 3868 тон), але лідером залишалася Італія – 102062 тони [51]. Західні країни, стимульовані кризою та внутрішніми потребами, торгували з радянською країною, забуваючи про політичні розбіжності, тому що тона вугілля коштувала 18 крб., а тона антрациту – 22 крб. Як уже зазначалось, їх експорт був надто збитковим для України, становивши 50% реалізованої суми.

Номенклатура товарів промислового експорту України не обмежувалася лише залізною та марганцевою рудами, вугіллям чи антрацитом, хоча вони разом суттєво впливали на загальну суму зовнішнього товарообігу. Україна була представлена товарами хімічної, текстильної, харчо-смакової, лісопереробної, фарфоро-фаянсової промисловості, тобто кожна галузь брала участь в зовнішній торгівлі, але нерівнозначно, вирізняючись виробничими можливостями та попитом на Заході.

Український промисловий експорт, крім придбання валюти та реклами продукції соціалістичної країни, створював умови для галузевого відродження. Структурно експорт промислових товарів України залежав від гірничо-видобувної галузі, яка становила

половину його вартості навесні 1926 р., а продукція хімічної – лише 12,5%, металообробної тресту “Південсталь” – 5,7% до загалу, а в червні того ж року тенденція не змінилася, оскільки домінантними залишалися експортовані руди, а хімпромисловість становила 10,2% загальної суми вивозу[52]. Південний хімічний трест “Хімвугілля”, який зобов’язали у липні 1928 р. експортувати продукцію на 1 млн. крб. (хлорне вапно, нашатирний спирт, фенол, саліцилова кислота, смоли для лаків), спромігся вивезти лише на 321 тис. крб. [53]. Ця продукція потрапила головним чином на ринки Франції, Англії, Італії, Бельгії. Союзний синдикат “Коксобензол” вивіз навесні 1929 р. до Франції, Бельгії та Туреччини власної переробної продукції на суму близько 2 млн. крб. [54] Експортна продукція “Укртекстильтресту” становила у жовтні 1928 р. 70 тис. крб., а “Кустарпрому” (художня вишивка, килими, полотно, стільці віденські, керамічні вироби, тара тощо) – 1,5 млн. крб. [55]. Кожна галузь промисловості виконувала власний експортний план, доведений за принципом продрозкладки центральними установами, виконання якого супроводжувалося значним збитками, тому що виконавці прагнули дати вал, не вивчаючи належним чином попиту світового ринку. Промисловий експорт був сировинним, хоча вивозили і продукцію переробної промисловості, але вона посідала незначний відсоток у вартісній частині вивозу.

Таким чином, проаналізувавши архівні документи, статистичні джерела, які стосувалися промислового експорту України, слід визнати його динамічний розвиток в ціновому та тонажному вимірах, фактичне представництво української промисловості на європейських ринках. Вартісний показник промислового експорту посідав другу сходинку (після сільськогосподарського) в зовнішньому товарообігу України. Структурно він був представлений промисловою сировиною (руди, паливо), меншою мірою готовою продукцією. Починаючи з 1924 р. імпорту переважав експорт. Значні кошти спрямовувалися на придбання іноземного обладнання. Промисловий експорт, крім функції накопичення валюти, виконував важливе пропагандистське завдання, представляючи українську промисловість у світі.

Використана література:

1. Литература о Востоке. Сборник статей, посвященных Украинско-Восточной Торговой Палате с приложением стенографического отчета об открытии Палаты / под общ. ред. А. И. Золотарева. – Харьков, 1926. – 60 с.
2. СССР на английском рынке. Выпуск первый / под общ. ред. А. А. Санталова. – Лондон: Изд-во “Иностранное обозрение торговли и техники”, 1926. – 656 с.
3. Попов О. Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту) / О. Попов. – Х.: “Радянський селянин”, 1927. – 253 с.; Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Х.: “Господарство України”, 1928. – 128 с.
4. Жирмунский М. Хлебный экспорт СССР и условия мирового хлебоснабжения в разрезе перспективного плана / М. Жирмунский // Экономическое обозрение. – 1928. – № 1. – С. 45-53; Огановский Н. Проблема развития зернового хозяйства / Н. Огановский // Экономическое обозрение. – 1928. – № 1. – С. 37-44.
5. Новская Е. Частные балансы / Е. Новская // Хозяйство Украины. – 1927. – № 7-9. – С. 82-100; Демченко М. Наши задачи во внешней торговле / М. Демченко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2-3. – С. 5-11.
6. Айнгорн М. Лес, как проблема украинского экспорта / М. Айнгорн // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 158-165.
7. Кактыня А. Развитие внутреннего и внешнего товарооборота СССР / А. Кактыня // Плановое хозяйство. – 1925. – № 11. – С. 56-63; Хейфец Л. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли / Л. Хейфец // Плановое хозяйство. – 1925. – № 12. – С. 78-85.
8. Виноградовский Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность / Н. Виноградовский // Плановое хозяйство. – 1927. – № 12. – С. 34-46.

9. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.) / відповід. ред. акад. АН УРСР В. М. Корецький; упоряд. : К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1966. – 666 с.
10. Индустриализация СССР. 1926–1928 гг. Документы и материалы / М. П. Ким (главный редактор) ; отв. ред. А. А. Воронцов / состав. З. К. Звездин (отв. ред.) и др. – М. : Изд-во “Наука”, 1969. – 533 с.
11. *Кривець Н. В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918–1933 рр. / Н. В. Кривець – К. : Інститут історії України НАНУ, 2008. – 322 с.
12. *Журавлев С. В.* Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг. : источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. по спец. 07.00.02 “Всеобщая история” / С. В. Журавлев. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 40 с.
13. *Люттов Л. Н.* Государственная промышленность в годы нэпа. 1921–1929. / Л. Н. Люттов. – Саратов, 1996. – 320 с.
14. З поля економіки та сільського господарства // Сільський Господар. – 1922. – № 3-4. – С. 97-98.
15. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 3, спр. 83, арк. 55.
16. Статистический Бюллетень № 19. – Х. : ЦСУ УССР, 1922. – С. 31.
17. Основные показатели конъюнктуры народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1/2. – С. 251.
18. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2-3. – С. 50-52.
19. *Коломойцев П. И.* На путях к общественной торговле / П. И. Коломойцев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 10. – С. 15-26.
20. *Демченко М.* Наши задачи во внешней торговле... – С. 6.
21. Там само.
22. *Новская Е.* Частные балансы ... – С. 84.
23. Там само.
24. Статистический Бюллетень № 11. – Х., 1922. – С. 28.
25. ЦДАВО України, ф. 3040, оп. 1, спр. 212, арк. 1.
26. Там само, ф. 423, оп. 3, спр. 83, арк. 46.
27. Проф. *Клопотов К.* О роли торговых портов Украины / К. Клопотов // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1/2. – С. 32-45.
28. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 4, спр. 186, арк. 55.
29. СССР на английском рынке ... – С. 120.
30. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 13, спр. 919, арк. 136.
31. Там само.
32. Там само, арк. 45.
33. Там само, арк. 136.
34. Там само, спр. 927, арк. 12.
35. Там само, оп. 10, спр. 1258, арк. 150.
36. Там само, оп. 13, спр. 927, арк. 11.
37. Там само, арк. 13.
38. Там само, арк. 14.
39. Там само, арк. 21.
40. Там само, арк. 14.
41. Украинский экспорт в 1926/27 г. (Беседа с зам. наркомторгом П.И.Коломойцевым) // Украинский экономист. – 1927. – 16 ноября.
42. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 13, спр. 920, арк. 9.
43. Там само, спр. 927, арк. 191.
44. Индустриализация СССР. 1926-1928 гг. Документы и материалы... – С. 264.
45. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 13, спр. 927, арк. 180.
46. *Бурштейн Е.* Южная металлургия к 10-й годовщине Октябрьской революции / Е. Бурштейн // Хозяйство Украины. – 1927. – № 10. – С. 124-127.
47. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2-3. – С. 40-41.
48. *Минаев С.* Основные хозяйственные итоги 1926-27 г. / С. Минаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 2. – С. 15-33.
49. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 12, спр. 1258, арк. 149.
50. Там само, оп. 13, спр. 918, арк. 55.
51. Там само, спр. 927, арк. 191.

- 52. Там само, оп. 10, спр. 1258, арк. 355.
- 53. Там само, оп. 13, спр. 920, арк. 19.
- 54. Там само, арк. 39-40.
- 55. Там само, арк. 12.

А н н о т а ц и я

Статья посвящена особенностям внешнеэкономических отношений УССР с европейскими странами в годы непа. Ключевые слова: внешняя торговля, неп, промышленность, промышленное сырьё, экспорт, УССР.

A n n o t a t i o n

The article describes peculiarities of foreign economic relations of USSR with European countries in the years of nep. Keywords: industry, nep, industrial raw material, foreign trade, export, USSR.

Мелещенко Т. В.
*Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1989-1992 РР.
РОЛЬ ВАЦЛАВА ГАВЕЛА У ПОВЕРНЕННІ КРАЇНИ
ДО ЗАГАЛЬНО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РУСЛА**

Висвітлено та описано трансформаційні процеси в Чехословаччині, розкрито ідеї Вацлава Гавела з розбудови демократичного суспільства. Проаналізовано політичний розвиток країни у 1989–1992 рр. Показано основні напрямки суспільно-політичних перетворень.

Ключові слова: Чехословаччина, Вацлав Гавел, трансформація, демократія, реформи, правова держава, громадянське суспільство.

Незалежна Українська держава переживаючи довготривалий процес трансформації, що спрямований на становлення правової демократичної держави має вирішити значну кількість нагальних питань у сфері державного будівництва. Допомогти у швидкому і ефективному вирішенні цих питань може позитивний досвід зарубіжних країн, що мали схоже минули та пережили епоху перебудови і демократизації суспільно-політичного життя. Цінним для нашої держави, яка знаходиться у пост революційному стані може стати досвід Чехословаччини, яка пройшла аналогічні процеси ще у 1989–1992 рр. Врахування досвіду формування правової держави, чехословацької еліти, політичне і національно-культурне відродження, допоможе уникнути помилок у розбудові громадянського суспільства і формуванні національної політичної еліти України.

Метою даної розвідки є аналіз суспільно-політичних процесів у Чехословаччині 1989–1992 рр., виокремлення основних напрямків трансформації, оцінка ролі В. Гавела у демократизації суспільства.

Питання трансформаційних процесів у Чехословаччині вивчались рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теоретичною базою статті є розробки з означеної проблематики таких науковців як І. Горбачевської, О. Зарицького, В. Приходька, В. Тисменяну, В. Пречана, В. Плевзи, Й. Крала, І. Пелікана, Е. Гелнера, Дж. Гузіни та інших.

В Чехословаччині створення нової системи суспільних, економічних і соціальних відносин та формування нової внутрішньої та зовнішньої політики розпочалося після листопадово-грудневих подій 1989 року, які відомі в історії під назвою “оксамитової